

Važnost razumijevanja dinamičnih znakova neverbalne komunikacije u interakcijsko-komunikacijskom odnosu odgajatelja i djeteta rane i predškolske dobi

Žalac, Valentina

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:405296>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI STUDIJ
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

VALENTINA ŽALAC

ZAVRŠNI RAD

**VAŽNOST RAZUMIJEVANJA DINAMIČNIH
ZNAKOVA NEVERBALNE KOMUNIKACIJE U
INTERAKCIJSKO – KOMUNIKACIJSKOM ODNOSU
ODGAJATELJA I DJETETA RANE I PREDŠKOLSKE
DOBI**

Petrinja, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI STUDIJ
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
(Petrinja)

ZAVRŠNI RAD

Ime i prezime pristupnika: Valentina Žalac

TEMA ZAVRŠNOG RADA: Važnost razumijevanja dinamičnih znakova neverbalne komunikacije u interakcijsko - komunikacijskom odnosu odgajatelja i djeteta rane i predškolske dobi.

MENTOR: dr. sc. Mario Dumančić

SUMENTOR: prof. Ana Valjak Čunko

Petrinja, 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. NEVERBALNA KOMUNIKACIJA.....	3
2.1 FUNKCIJE NEVERBALNE KOMUNIKACIJE	4
2.2 KARAKTERISTIKE NEVERBALNE KOMUNIKACIJE.....	6
2.3 KLASIFIKACIJA NEVERBALNOG PONAŠANJA	7
2.3.1 <i>Komunikacijska okolina</i>	8
2.3.2 <i>Fizičke značajke osoba koje komuniciraju</i>	8
2.3.3 <i>Kretanje i položaj tijela</i>	9
3. ZNAKOVI NEVERBALNE KOMUNIKACIJE.....	10
3.1 ULOGI I ZNAČENJA NEVERBALNIH ZNAKOVA	12
3.1.1 <i>Izrazi osjećaja</i>	12
3.1.2 <i>Ilustratori</i>	12
3.1.3 <i>Regulati</i>	13
3.1.4 <i>Amblemi</i>	13
3.1.5 <i>Adaptori</i>	14
3.2 PARALINGVISTIČKI ZNAKOVI NEVERBALNE KOMUNIKACIJE.....	14
3.3 EKSTRALINGVISTIČKI ZNAKOVI NEVERBALNE KOMUNIKACIJE	16
3.3.1 <i>Proksemički (statični) znakovi neverbalne komunikacije</i>	17
3.3.2 <i>Kinezički (dinamični) znakovi neverbalne komunikacije</i>	20
3.2.2.0. Pokreti lica	20
3.2.2.1. Pokreti pojedinih dijelova tijela	23
3.2.2.2. Geste – sustav više raznih tjelesnih pokreta.....	24
3.2.2.3. Držanje tijela u cjelini.....	26
4. INTERKACIJSKO – KOMUNIKACIJSKI ODNOS ODGOJITELJA I DJETETA RANE I PREDŠKOLSKE DOBI.....	27
4.2. ULOGA ODGOJITELJA U RAZVOJU KVALITETNOG INTERKACIJSKO – KOMUNIKACIJSKOG ODNOSA SA DJETETOM RANE I PREDŠKOLSKE DOBI	27
4.3. DINAMIČNI ZNAKOVI NEVERBALNE KOMUNIKACIJE U INTERKACIJSKO – KOMUNIKACIJSKOM PROCESU ODGOJITELJA I DJETETA RANE I PREDŠKOLSKE DOBI	29
5. ZAKLJUČAK.....	31
LITERATURA	32
IZVORI S INTERNETA	33
IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA	34

Sažetak

Neverbalna komunikacija i njezini neverbalni signali jedni su od prvih načina komunikacije koja se provlači kroz povijest. Velika je važnost neverbalne komunikacije za djecu, djeca se kroz igru i u različitim životnim situacijama koriste neverbalnim znakovima kako bi iskazali svoje misli, osjećaje, potrebe, želje i sve što im je tog trenutka u mislima ili kroz što prolaze duži vremenski period. Veoma važna komponenta za uspješan rad odgojitelja sa djecom je poznavanje znakova neverbalne komunikacije, osobito dinamičnih znakova koji su nit vodilja kroz djetetovo emocionalno i kognitivno stanje. Upravo dinamični znakovi neverbalne komunikacije i važnost razumijevanja tih znakova u procesu interakcijsko-komunikacijskog odnosa odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi je tema ovog završnog rada. U radu ću uz pomoć literature usporediti bitne komponente, funkcije i karakteristike neverbalne komunikacije, podijeliti neverbalne znakove u njihove skupine i podskupine kako bi objasnili put koji vodi do dinamičnih znakova neverbalne komunikacije, te pobliže objasniti dinamične znakove neverbalne komunikacije koji se javljaju kod djece, njihovo tumačenje i važnost razumijevanja istih za interakcijsko – komunikacijski odnos odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi.

Ključne riječi: neverbalna komunikacija, neverbalni znakovi, dinamični znakovi neverbalne komunikacije, interakcijsko-komunikacijski odnos

Summary

Nonverbal communication and its nonverbal signals are one of the first ways of communicating through history. It is of great importance to non-verbal communication for children, children use unbalanced signals to play their thoughts, feelings, wishes, and whatever they are thinking about, or through longer periods of time through the game and in different situations of life. A very important component for successful childcare work is the knowledge of the signs of unbalanced communication, especially the dynamic signs that guide the child's emotional and cognitive state. The dynamic signs of nonverbal communication and the importance of understanding these signs in the process of interaction-communication relationships between educators and early and pre-school children are the topics of this final work. The paper will review the essential components, functions and characteristics of non-verbal communication with the help of literature, divide non-verbal signs into their groups and subgroups to explain the path leading to the dynamic signs of non-verbal communication and to explain more dimensional signs of non-verbal communication occurring in children, their interpretation and the importance of understanding them for the interaction - communication relationship between the educator and the child of the early and pre - school age.

Keywords: nonverbal communication, non-verbal signs, dynamic signs of non-verbal communication, interaction-communication relation

1. UVOD

Komunikacija ima veliku ulogu u čovjekovom životu, bez bilo kojeg oblika komunikacije ne bi mogli funkcionirati i biti u interakciji sa drugim ljudima. Od malih nogu služimo se različitim oblicima komunikacije i s odrastanjem ih oblikujemo i unapređujemo, kako bismo bili u skladu sa svojim razvojnim sposobnostima i mogućnostima. Novorođenče još u periodu razvijanja u majčinom truhu šalje određene neverbalne signale koji predstavljaju jedan od prvih oblika komunikacije. Neverbalno je termin koji se koristi kako bi opisali sve što se događa u ljudskoj komunikaciji, ali mimo napisanih ili izgovorenih riječi, pri čemu se neverbalni događaji i ponašanje mogu interpretirati pomoću verbalnih simbola. (Hall i Knapp, 2010). Neverbalna ili neriječita komunikacija se onda definira kao izražajni potencijal ljudskog tijela u vremenu i prostoru. (Noth, 2004). Kroz povijest neverbalna komunikacija je dugo bila jedini način komunikacije, a u početku su ljudi komunicirali isključivo neverbalnim znakovima. Većina istraživača se slaže da govor ponajprije koristi za prijenos informacija, dok se geste i kretanje rabe u prenošenju raspoloženja, te samo u nekim slučajevima zamjenjuju govorne poruke. (Pease, 2002). Zapravo samo se mali dio onoga što nekomu želimo izgovoriti prenosi riječima, velika većina sadržaja koji želimo reći nekomu prenesemo neverbalnim znakovima tj. simbolima. Kod djece posebno je naglašena upotreba neverbalnih znakova komunikacije osobito u vremenu kada se djeca igraju. Neverbalna komunikacija ima četiri osnovne funkcije, a to su: izražavanje emocija, izražavanje odnosa prema drugima, poput sviđanja ili nesviđanja, predstavljanje sebe drugima i pratnja govora radi reguliranja govorenja, povratnih reakcija, pažnje itd. Sve ove funkcije vrlo su važne za djecu, jer upravo kroz neverbalnu komunikaciju i uz pomoć njezinih simbola djeca će nesvjesno i na najlakši mogući način izraziti svoje emocije, odnose prema drugoj djeci ili odgojitelju te predstaviti sebe drugima. Govor tijela zbog toga je vrlo bitan kako odgojitelju za prepoznavanje djetetovih potreba, želja i namjera, tako i djetetu kako bi stupilo u kontakt sa drugom djecom i sa odgojiteljem. Dijete će se poslužiti cijelim tijelom kako bi iskazalo sve ono što tada želi, misli i osjeća, a upravo pokreti lica tj. usana, očiju i obrva, pojedinačni pokreti tijela ili držanje cijelog tijela, te geste odnosno sustav više raznih tjelesnih pokreta odat će sve to što je djetetu na pameti. Odgojitelj da bi uspio pročitati govor tijela, odnosno

neverbalne znakove kojim se dijete služi u interakcijsko-komunikacijskom odnosu mora se konstantno usavršavati, a posebna važnost je na praćenju i promatranju djeteta kroz njegove aktivnosti u vrtiću. Osim što odgojitelj uvijek mora biti dežurni za sve što je djetetu potrebno, vrlo je bitno da posjeduje osobine važne za interakciju sa djecom kao što su: zadovoljenje djetetovih osnovnih potreba, dobra procjena djece, u odnosu odgojitelj mora biti opušten, nenametljiv, fleksibilan i sposoban za voditi, te poticati i biti uvijek tu za dijete. Neverbalni znakovi komunikacije, a osobito dinamični nisu pod svjesnom kontrolom djeteta kao što su verbalni znakovi, pa su upravo zbog toga odličan pokazatelj djetetovog kognitivnog i emocionalnog stanja i od velike su pomoći odgojitelju. Velika je važnost u prepoznavanju i razumijevanju dinamičnih znakova upravo zbog toga što na takav način mi kao odgojitelji možemo bolje razumijeti djecu i smanjiti nesporazume u komunikaciji, uspješno razumijeti njihove želje, ali i potrebe, riješiti probleme, te poboljšati svoje a i njihove komunikacijske vještine. U želji za što boljim poznavanjem i razumijevanjem dinamičnih znakova neverbalne komunikacije koji se svakodnevno pojavljuju u interakcijsko-komunikacijskom odnosu između odgojitelja i djeteta, i općenito u međuljudskim interakcijama, te unaprijeđenju svojih sadašnjih vještina „čitanja“ govora tijela odabrala sam ovu temu za svoj završni rad.

2. NEVERBALNA KOMUNIKACIJA

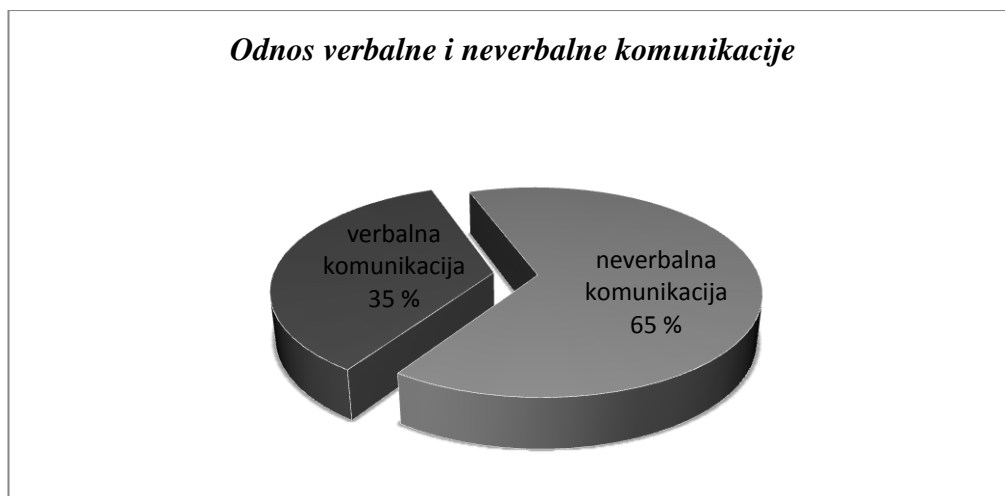
„Ni jedan jezik nije tako jasan kao jezik tijela, kad ga jednom naučimo čitati.“

Alexander Lowen (Miljković i Rijavec, 2002, str.1)

Neverbalna komunikacija je komunikacija bez riječi, to je jedna od najmoćnijih oblika komunikacije iako često nemamo kontrolu nad tom vrstom komunikacije. To je komunikacija porukama koje nisu izražene riječima nego drugim sredstvima. (Miljković i Rijavec, 2002). Neverbalno ponašanje se koristi za: izražavanje emocija, pokazivanje stavova, odražavanje osobina ličnosti i poticanje ili mijenjanje verbalne komunikacije. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Neverbalna_komunikacija)

Neverbalna komunikacija zapravo sastoji se od poruka izraženih nejezičnim izražajima, a u svim postojećim jezicima postoje neverbalne dimenzije kao i znakovni jezici koji se ne izgovaraju riječima. Neverbalno ponašanje predstavlja glavni dio praktički svake komunikacije, dok su upravo te neverbalne vještine stečene neverbalnom komunikacijom pozitivni predznak relativnog uspjeha. (Hall i Knapp, 2010). Prema autorima (Miljković i Rijavec, 2002) istraživanja pokazuju da se samo mali dio onoga što smo rekli drugoj osobi prenosi riječima, te da se taj postotak kreće od 35% do samo 7%, te se većina istraživača slaže sa tim da je neverbalna komunikacija tj. neverbalni znakovi vrlo važan dio komunikacije kojoj ostaje cijelih 65 % .

Grafikon 1.

Prikaz zastupljenosti verbalne i neverbalne komunikacije u interakciji.

To je vidljivo i u neposrednoj komunikaciji, jer kada osobi kažemo same riječi one su manje važne od izraza lica i očiju, tona glasa ili kretnji koje pritom činimo. Sami sebi to možemo predočiti iz brojnih primjera, autorice navode kada nam netko primjerice kaže: “Dobro došli!”, a u pozadini se krije kiseli osmijeh po kojem smo mi zapravo utvrdili da nismo ni malo dobro došli. Kao što nismo svjesni vlastitih neverbalnih znakova, tako često puta nismo svjesni ni toga da prepoznamo tuđe neverbalne znakove. Prepoznavanje znakova može nam pomoći da bolje razumijemo ljude i smanjimo nesporazume u komunikaciji, a nama kao odgojiteljima uvelike može pomoći da razumijemo djetetove želje, potrebe i namjere. Isto tako ovakav način prepoznavanja znakova neverbalne komunikacije poboljšat će našu neverbalnu izražajnost i pomoći drugima da shvate naš način komuniciranja, te nas naučiti koje je znakove zapravo poželjno izbjegavati kako ne bi ostavili loš dojam. Kada god treba prenijeti drugoj osobi naše emocionalno stanje – neverbalni znakovi su u prednosti. Riječima je ponekad teško opisati ono što osjećamo, pa će tako osoba mnogo više otkriti gledajući u naš izraz lica i naše oči.

2.1 Funkcije neverbalne komunikacije

Proučavajući ljudsku komunikaciju sa svim njezinim komponentama, moguće je identificirati četiri temeljne funkcije neverbalnog ponašanja u ljudskoj komunikaciji – izražavanje emocija, izražavanje odnosa prema drugima, poput sviđanja ili nesviđanja, predstavljanje sebe drugima i pratnja govora radi reguliranja slijeda govorenja, povratnih reakcija, pažnje itd. (Hall i Knapp, 2010).

Verbalne i neverbalne poruke se razlikuju u mnogo čemu, ali opet ova dva oblika komunikacije surađuju na brojnim poljima komunikacije, te se funkcije verbalne komunikacije i neverbalna poruka mogu odnositi i na verbalnu poruku.

Osim izražavanja emocija neverbalna komunikacija ima i druge funkcije, prema (Miljković i Rijavec, 2002) to su:

- Naglašavanje verbalne poruke - npr. ukoliko nekog kritiziramo ili optužujemo mahat ćemo prema njemu prstom.
- Izražavanje stava prema osobi s kojom komuniciramo – ukoliko vidimo studenta u razgovoru s profesorom i pritom student ima malo pognutu glavu,

govori nižim tonom glasa, prebacuje se s noge na nogu možemo pretpostaviti da je studentu neugodno pred profesorom.

- Zamjena za verbalnu poruku – npr. srušeni i shrvani domar koji nakon napornog radnog dana ulazi u svoju kuću s izrazom lica koji zamjenjuje riječi “Imao sam loš dan.”.
- Ponavljanje verbalne poruke – neverbalna komunikacija može ponoviti ono što smo verbalno rekli, npr. Ukoliko nekoj osobi kažemo da treba ići na sjever kako bi kupila novine na kiosku i ona pokažemo u smjeru sjevera, to bi se smatralo ponavljanjem.
- Regulacija verbalne poruke - neverbalno ponašanje koristi se za reguliranje verbalnog ponašanja, i to na dva načina:
 - koordiniranjem svog verbalnog i neverbalnog ponašanja pri produciranju vlastitih poruka,
 - koordiniranjem vlastitih verbalnih i neverbalnih poruka svojih partnera u interakciji.
- Suprostavljanje verbalnoj komunikaciji (proturječje) - verbalni i neverbalni signali mogu međusobno odstupiti na način da odašilju dvije proturječne poruke koje izgledaju suprostavljene jedna drugoj. Ovo pokazivanje suprotnih signala može se dogoditi na različite načine. Katkad dva neverbalna signala mogu pokazati neslaganje npr. glasovni i vizualni, ali se verbalni i neverbalni signali mogu kombinirati na više načina: pozitivan ton i riječi, pozitivan izraz lica i negativne riječi, negativan izraz lica i pozitivne riječi.

Zanimljivo je da mala djeca kada se suoče s konfliktnim verbalnim i neverbalnim porukama, manje vjeruju nekim neverbalnim znakovima nego odrasle osobe. (<http://www.nakladaslap.com/public/docs/knjige/neverbalna%201.pdf>)

2.2 Karakteristike neverbalne komunikacije

Postoji više važnih karakteristika neverbalne komunikacije:

1. Jednostavna činjenica da postoji – ta komunikacija postoji čak i u odsustvu riječi.
2. Nemoguće je ne komunicirati neverbalno, ljudi neprestano šalju poruke o sebi da su spremni za primanje informacija od drugih.
3. Neverbalna komunikacija je dvoznačna što znači da postoji mnogo različitih interpretacija za bilo koje ponašanje, a dvoznačnost neverbalne komunikacije ju čini važnom za primaoca informacije kako bi on provjerio bilo koju interpretaciju prije skakanja na zaključak o značenju neverbalne poruke. (Hall i Knapp, 2010)

Kada bi uspoređivali karakteristike neverbalne i verbalne komunikacije, naišli bi na različitosti vezane uz: složenost, protok, jasnoću, utjecaj i intencionalnost.

Tablica 1.

	VERBALNA KOMUNIKACIJA	NEVERBALNA KOMUNIKACIJA
SLOŽENOST	Jedna dimenzija (jedna riječ)	Više dimenzija (glas, držanje, geste, udaljenost, itd.)
PROTOK	Povremeni (izmjena govora i šutnje)	Kontinuirano (nemoguće je nekomunicirati neverbalno)
JASNOĆA	Manje je predmet pogrešne interpretacije	Više dvosmisleno
UTJECAJ	Ima manje utjecaja kada su verbalni i neverbalni znakovi suprostavljeni	Ima više utjecaja kada su verbalni i neverbalni znakovi suprostavljeni
INTENCIONALNOST	Najčešće namjerno	Često nenamjerno

Različitosti karakteristika verbalne i neverbalne komunikacije.

Neke neverbalne komunikacije su pod utjecajem kulture i spola. Dok postoje neki univerzalni izrazi, čak i standardi u kojima se ti izrazi koriste reflektiraju kulturu komunikologa i spol. I ponašanja koja imaju posebna značenja u nekoj kulturi mogu davati drugu smisao u drugoj kulturi. Ustanovili smo da neverbalna komunikacija služi mnogim funkcijama: ponavljanju, zamjeni, nadopunjivanju, naglašavanju, reguliranju, osporavanju verbalnog ponašanja kao obmanjujućeg. No, nikada ne treba zaboraviti da su verbalna i neverbalna komunikacija tj. njihovi signali neodvojivi i međusobno povezani. (Hall i Knapp, 2010.) Znakovi neverbalne komunikacije ne mogu se kontrolirati ni kod djece ni odgojitelja jer su oni duboko urođeni i nesvjesni. Poruka neverbalne komunikacije može biti i zamjena za poruku verbalne komunikacije, upravo takav proces se događa u dječjim vrtićima kada odgojitelj djetetu postavi određeno pitanje, a dijete ne odgovori, već slegne ramena. Neverbalne znakove koriste i djeca i odrasli, a odgojitelj može poraditi na usavršavanju svoje komunikacije kako s djecom tako i s ostalima. (Bašić J., Koller – Trbović, N.Žižak, Ahudina, B., 2005).

2.3 Klasifikacija neverbalnog ponašanja

Pease u knjizi Govor tijela neverbalnu komunikaciju kao složen proces klasificira na geste koje dijeli na govor tijela, govor ruku, govor nogu, govor lica i očiju te niz kombiniranih gesta. Sve navedene geste sudionici procesa komunikacije svjesno ili nesvjesno najčešće prepoznaju dvojako: kao prijeteće, ugrožavajuće ili kao prijateljske, blagonaklone, te u skladu s uočenim stavom sugovornika oblikuju i vlastito ponašanje i držanje.

Pease među geste ubraja i signale koji su odraz stanja organizma (prekrivanje dlanom usta ili nosa kao gestu neodobravanja ili sumnjičavosti te oboren pogled, trljanje oka ili povlačenje ovratnika kao gestu koja implicira neiskrenost ili laž. Proučavajući ritual pozdrava u različitim komunikacijskim situacijama u obzir se uzima niz sredstava koja mogu utjecati na njihovu komunikacijsku vrijednost: kinetička sredstva (mimika, geste, položaj tijela itd.), subperceptivna sredstva (osjećaj empatije, antipatije, empatije), taktilna sredstva (dodirivanje, rukovanje), ritualne znakove (ljubljenje, mahanje), statusna obilježja (pozdravno ponašanje ovisno o dobi, obrazovanju itd.). (Marot, 2005).

Kada promotrimo klasifikaciju neverbalnog ponašanja prema Hall i Knapp uvidjet ćemo da su autori klasificirali tj. podijelili neverbalnu komunikaciju prema komunikacijskoj okolini, fizičkim značajkama osoba koje komuniciraju te kretanju i položaju tijela.

2.3.1 Komunikacijska okolina

Fizička okolina

Fizička okolina tj. sve ono što se nalazi u našoj blizini može utjecati na naše raspoloženje, izbor riječi i postupaka, ona se odnosi na one elemente koji utječu na odnos među ljudima, a nisu izravni dio njega. Okolinski čimbenici uključuju namještaj, arhitektonski stil, unutarnje uređenje, uvjete rasvjete, boje, temperature, prateće zvukove, i slične stvari unutar kojih se interakcija odigrava. Percepcija vremena i odabir trenutka uključuje još jedan važan dio komunikacijske okoline kao i tempo ili ritam, te kada i koliko često se nešto događa, također su dio svijeta komunikacije iako nisu dio fizičke okoline.

Spacijalna okolina

Određivanje osobnog prostora ponekad se proučava kao udaljenost između osoba koje vode konverzaciju, i načinu na koji on varira ovisno o spolu, statusu, ulogama, kulturnim orijentacijama itd. Način na koji upotrebljavamo i opažamo prostor u velikoj mjeri pridonose različitim ishodima kojima težimo u komunikaciji. Dio našeg spacijalnog ponašanja povezan je s potrebom da ogradimo i zadržimo naš teritorij, a naše teritorijalno ponašanje može nam pomoći u reguliranju interakcije s drugima.

2.3.2 Fizičke značajke osoba koje komuniciraju

Kada govorimo o fizičkim značajkama osoba koje komuniciraju, autori navode da su to značajke koje tijekom perioda interakcije ostaju relativno nepromijenjene, te da su one utjecajni neverbalni znakovi koji nisu vezani za pokrete. Također navode da u tu skupinu spadaju fizičke značajke kao što su: građa ili oblik tijela, opća atraktivnost, visina, težina, boja kože ili tena, itd. Dok miris tijela ili daha, zapravo se povezuje sa osobom na način da se to smatra kao dijelom njezina fizičkog izgleda. Osim navedenih značajki u ovu skupinu možemo ubrojati i predmete koji su povezani s onima koji su u interakciji i koji također mogu utjecati na njihov fizički izgled, a to

su: ruž za usne, naočale, perike, umjetne trepavice, nakit i ostali dodaci poput torbice, aktovke itd. (Hall i Knapp, 2010).

2.3.3 Kretanje i položaj tijela

Pod kretanjem i položajem tijela uglavnom podrazumijevamo: geste - koje dijelimo prema onima koje su najčešće proučavane, a to su: geste neovisne o govoru i geste povezane s govorom. (Hall i Knapp, 2010).

Držanje tijela – koje se obično proučava sa drugim neverbalnim signalim, dodirivanje – koje može biti usmjereno na sebe ili na neku drugu osobu, izraze lica – konfiguracije koje pokazuju različita emocionalna stanja i usmjeravanje pogleda – gdje, kako i koliko dugo gledamo tijekom interakcije. Dodir u predškolskim ustanovama je vrlo poželjno sredstvo neverbalne komunikacije, on za djecu u toj dobi iskazuje prijateljstvo te ulijeva osjećaj sigurnosti, odgajatelji često dodirom djeci iskazuju pohvale, bodrenje, ohrabrenja utjehu i pohvalu. (Noth, 2004).

Ova raspodjela predstavlja i neverbalne znakove u procesu komunikacije pa ću ih detaljnije objasniti u sljedećem poglavlju.

3. ZNAKOVI NEVERBALNE KOMUNIKACIJE

Pojam neverbali znakovi ne sadrži sve izvangovorne znakove koje čovjek proizvodi (npr. glazbene, likovne, matematičke i dr.) kao što ljudi pogrešno misle, neverbalno ne znači isto što i netekstualno, kao što i poneki stručnjaci pogrešno određuju. Zapravo nisu to ni svi znakovi u govoru koji nisu jezikom određeni, tj. nisu oni koji su u govornom glasu - u tonu, intonaciji, boji glasa, jakosti, isticanju itd.

„Neverbalni su znaci svi znaci koji sudjeluju u govornom činu, a sami nisu govor, i samo su ti znaci neverbalni znaci.“ (Škarić, 2002.)

Neverbalni znakovi omogućuju samo približnu predodžbu, nije ih moguće jednoznačno dešifrirati pa zbog toga ljudi ih interpretiraju različito. (Bašić J., Hudina, B., Koller-Trbović, N., Žižak, A., 1994).

Važno je obratiti pažnju na određena pravila kako bi se mogli protumačiti, a to su slijedeća: treba obratiti pažnju na činjenicu podudaraju li se verbalni i neverbalni signali i koji, kada su različiti ipak više vrijede oni neverbalni, pa ukoliko se podudaraju sa sigurnosti se može reći da je istinito što poručuju, zatim kretnje se trebaju proučavati u skupinama, a ne neovisno jedna o drugoj. Geste bi se trebale tumačiti u kontekstu u kojem se pojavljuju. Kontekst uvjetuje njihovo značenje, npr. prekrižene ruke i noge kod osobe označuju da joj je zima ako sjedi na autobusnom kolodvoru za hladnog zimskog dana, a negativan ili obrambeni stav u slučaju u kojem joj se nastoji dati neka zamisao. (Pease i Pease, 2012).

Brojni autori na različite načine navode i opisuju neverbalnu komunikaciju, najpoznatija je podjela koju su ranih 60-tih predložili Osgood i Sebeok, a potom i Holl. Podijelili su neverbalne znakove na paralingvističke, kinetičke i proksemične. (Miljković i Rijavec, 2002).

Pod paralingvističke znakove spadaju različite varijacije glasova. Proksemični znakovi podrazumijevaju distancu između ljudi i znakove kontroliranja osobnog izgleda, dok kinetički znakovi obuhvaćaju izraz lica, geste, pokrete, stav i položaj tijela, pogled, kontak očima, dodir i miris. (Bašić i sur., 2005).

Neverbalna komunikacija uključuje nelingvistički vokalni sustav, te nevokalno proksemičko-kinezički. Nelingvistički vokalni sustav obuhvaća: paralingvističke

karakteristike, te ekstralingvističke karakteristike, dok nevokalno proksemičko-kinestički sustav obuhvaća: facijalnu mimiku, pogled, geste, položaj, proxemics. (Zrilić S., 2010).

Riječi nemogu biti naši neverbalni znakovi, ali zato kod djece se može dogoditi da izgovore odgojiteljima ili vršnjacima nešto verbalno (koristeći jezik), dok ih pogled ili izraz lica može odati. Zapravo nismo ni svjesni kolika je važnost neverbalnih znakova, osobito u interakcijsko-komunikacijskom odnosu između odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi. „Poznavanje neverbalnih znakova može nam pomoći da bolje razumijemo ljude i smanjimo nesporazume u komunikaciji.“(Miljković i Rijavec, 2002, str 4).

Neverbalni znakovi komunikacije svoj izvor imaju u biološkom nasljeđu i socijalnom učenju. Biološkim nasljeđem preneseni neverbalni znakovi nemaju kulturnu uslovljenost dok oni neverbalni znaci koji se prenose socijalnim učenjem imaju kulturnu uslovljenost (razlikuju se od kulture do kulture, različito značenje znakova ovisno o kulturi). U brojim kulturama znakovi se različito tumače, pa je stoga bitno znati tumačiti znakove sukladno kulturološkim uvjetima. Pogrešna tumačenja kretnji u različitim kulturama imaju neugodne posljedice, a da bi mogli donositi zaključke o nečijem govoru tijela, dobro bi bilo prvo otkriti iz kojeg podneblja i kulture takva osoba dolazi. (Pease, 2002). Dio kretnji stoga primjenjujemo svjesno, kao tekovinu onoga što nam je u djetinjstvu verbalno preneseno ili pokazano, dok drugi dio primjenjujemo nesvjesno, jednostavno oponašanjem okoline. Biološkim nasljeđem izražavaju se neverbalni znakovi kao što su: facijalno izražavanje bola, facijalno izražavanje gađenja, nizovi znakova kojima se izražava iznenađenost, dodirivanje i približavanje, prikazivanje zuba i stiskanje ruku itd. (Marot, 2005).

Neverbalni znakovi se također razlikuju i prema osobnim obilježjima svakog djeteta kao što su: spol, uzrast, status, obrazovanje, osobine ličnosti itd, a ta osobna obilježja uvelike utječu na manifestiranje biološki nasljeđenih neverbalnih znakova.

Neverbalni znakovi usvojeni socijalnim učenjem su: većina gesta, različit položaj tijela, držanje tijela u cjelini, pojedini proksemički znakovi. Osim toga socijalnim učenjem usvajaju se ne samo pojedinačni znakovi, nego čitav sustav znakova tj. normi neverbalnog ponašanja u različitim situacijama kao npr. (svadbe, u vrtiću, na ulici itd.). (Marot, 2005).

Ivan Škarić navodi u svojoj knjizi Temeljci suvremenog govorništva kako se neverbalni znaci sprežu s govornima i to na način da:

- Ili podupiru ono što se govorom izriče
- Ili dopunjuju govor
- Ili se suprotstavljaju onom što govor izriče

3.1 Uloge i značenja neverbalnih znakova

Uloge i značenja neverbalnih znakova su brojna. Prema (Škarić, 2002) to su:

3.1.1 Izrazi osjećaja

Lice predstavlja glavni način izražavanja osjećaja, oni se najviše izražavaju mimikom – očima. Ti znakovi su uglavnom simptomi koji su pošiljatelju nehomični, a univerzalno su razumljivi. Jednim manjim dijelom mogu biti hotimično pod nadzorom tj. hotimično suspregnut izraz osjećaja. Prema istraživanjima Škarić navodi da se samo 7% osjećaja izražava značenjima riječi, 38% se osjećaja izražava glasom, a 55% izrazom lica.

3.1.2 Ilustratori

Slikovita skupina neverbalnih znakova, koji su pokazivači predmeta, prizora ili osoba najčešće rukom ili samo kažiprstom (negativna notacija) ali i glavom i pogledom. Pa tako razlikujemo:

- Gestovni piktografi – kada dijete ili osoba rukom „crta“ po zraku neku stvar
- Onomatopejski – kada se zvukom oponaša neka zvučna pojava (npr. Brbrbr za motor)
- Ideografi – gestom razdvajaju i raščlanjuju pojmove, obuhvaćaju ih i omeđuju te pokazuju na tijek misli (npr. pokazivanje od uzorka prema posljedici)
- Prostorni – gestom pokazuju veličinu predmeta i osoba, te njihov raspored u prostoru: („Tu su bila vrata, tamo je stajala klupa..“)
- Kinetografi – slikovito gestom i pokretom tijela opisuju neku akciju: („Uđe naglo, napravi dva koraka prema njemu, pa ga ovako ščepa za vrat...“)
- Dirigenti – gestom podupiru izražajna govorna sredstva tako što govori sebi „dirigira“ tempo i intonaciju te govornu jakost i isticanje riječi.

3.1.3 Regulati

Znakovi uspostavljanja, sređivanja, održavanja, i prekidanja govorne komunikacije. S pomoću ovih znakova traži se riječ, prekida nečiji govor, ali se i uspostavlja povratna sprega kojom slušači podupiru govornu ili nastoje kako drukčije na njega djelovati (kimanje glave, pažljivim gledanjem, mrštenjem, znakovima dosade i sl.)

3.1.4 Amblemi

Amblemi su konvencionalni, naučeni znakovi. Nisu univerzalno prepoznatljivi, a k tomu postoji mogućnost da u različitim civilizacijama imaju i različito značenje. Također može zamjenjivati i cijelu izreku npr. Okomito kimanje glavom u značenju „da“, vodoravno za „ne“, ts-ts-ts za čuđenje i zgražanje, „figa“ u značenju „nećeš ništa dobiti“, kružić palcem i kažiprstom u značenju „izvrsno“ i sl.

Slika 1. Prikaz neverbalnih znakova tijela u komunikaciji (Pease, 2002).

Figure 2 'Everything's OK!'

Figure 3 'No worries.'

Figure 4 'Up yours!'

Znak OK koji se oblikuje tako da učinimo krug pomoću palca i kažiprsta dok su preostala raširena prema gore. U SAD-u to znači „OK“, međutim u Japanu ta gesta znači „novac“. U Francuskoj „nula“, a u Meksiku „seks“. Konačno u nekim zemljama Južne Amerike to je „opscena“ gesta.

Gesta „palac gore“, u SAD-u znači „OK“. Nekoliko europskih zemalja ima slično značenje za ovu gestu, npr. u Francuskoj ona znači „odlično“. Međutim u Japanu znači „dečko“, dok je u Iranu i na Sardiniji to „opscena“ gesta. Ova gesta se, u svijetu, koristi i kao međunarodni znak za stopiranje.

Dva prsta u obliku „V“ za pobjedu (victoria) koju je popularizirao Winston Churchill u 2. Svjetskom ratu. , u Australiji, Novom zelandu i V. Britaniji znači „Evo ti!“

3.1.5 Adaptori

Znakovi koji su nastali od aktivnosti koje pripremaju tijelo za govor kao što su nakašljavanje, pročišćavanje grla, gutanje slina, ispijanje vode, trljanje očiju i sl. Te aktivnosti mogu naknadno poprimiti i druga značenja, kao što je npr. nakašljavanje kao svraćanje pozornosti na sebe, kao znak da želimo govoriti, ili trljanje očiju u značenju „ne mogu vjerovati svojim očima!“ i sl. (I. Škarić, 2002).

3.2 Paralingvistički znakovi neverbalne komunikacije

Djeca određene stavove i osjećaje osim pomoću pokreta izražavaju specifičnim i karakterističnim tonovima glasa, što se često naziva para-govor, a to je specifičan oblik neverbalne komunikacije i kao takav izvrstan pokazatelj djetetova raspoloženja i razine razvoja. (Kopas Vukašinić, 2009). Fenomeni neverbalnog komuniciranja koji se javljaju „pored“ rječitog jezika nazivaju se Parajezikom. U te fenomene ubrajaju se oni fenomeni na koje lingvistika ne obraća pozornost, npr. kakvoća glasa, melodija i ritam govora, te oblici glasovne proizvodnje što prate jezik, ali su o njemu ovisni, kao što su npr. kašalj, mucanje, šapat ili smijeh. (Noth, 2004)

Paralingvistički su svi elementi vokalizacije koji nisu uključeni u fonološki opis govora. Unutar paralingvističkih znakova može se govoriti o paralingvističkim znakovima u užem smislu, to su znakovi koji nisu vezani uz gramatičku strukturu verbalnog iskaza i ne utječu na smisao npr. To su razni šumovi i tonovi, plač, smijeh i jecanje, zijevanje, uzvici npr. „uh“ ili „hm“, brzina, visina i glasnoća izgovora i artikuliranje glasova i prozodijski paralingvistički znakovi. Prozodijski paralingvistički znakovi su veoma važni za shvaćanje osnovnog smisla verbalnog iskaza, primjerice, tvrdi li se nekom rečenicom, pita ili određuje. Ti su znakovi uvijek prisutni u govoru, a to su ritam, intonacija, naglašavanje riječi u rečenici i pauze među riječima. (Rot, 2002).

„Glas je ljudski krik. Govor je krik u koji su utisnuti jezični zakovi – znakovi urezani u krik, od stvari tog krika učinjeni. Samo mali dio te stvari glasa utrošen je na jezične znakove – po prilici koliko jednom ledenjaku strši leda iznad vode prema njegovom čitavom tijelu.“ (Škarić, 2000).

Dakle prema (Škarić, 2000.) sve što iz zvuka govora preostane kad se isključe zvukovi koji su znakovi teksta odnosno sve ono što se nepiše je glas, već je univerzalno razumljiv i pomoću njega se mogu odrediti pojedine karakteristike čovjeka, a sastoji se od boje, jakosti, tona, brzine i pauza.

Glasnoća zvuka ima dvije temeljno različite funkcije, ona je znak i signal. (Škarić, 2000). Glasnoća je signal i regulira se u prirodnom govoru spontano, odmjeravajući akustiku, a s druge strane glasnoća govora kao znak se probija kroz sve govorne slojeve. Zato je u komunikaciji bitno da govornici rabe točno onoliko jačinu kolika je potrebna kako bi se čulo i razumijelo sve izgovoreno. Jačina je uz boju glasa jedna od najvažnijih sastavnica glasa. Varijacije jačine glasa trebaju s jedne strane biti povezane s predmetom (isticanja, teze, sažeci, zorni primjeri), a s druge strane trebaju uslijediti kao predavačeva reakcija na situaciju u predavaonici (nemir slušatelja, zamor i opadanje pozornosti s podmaknulim vremenom). (Apel, 2003).

Prethodni govor označava intimnost i bliskost poput prijateljstva dok glasan govor označava nametljivost govornika. Osim toga glasnoća može obilježavati i određene psihomatske i kulturalne govornikove osobine raspoloženja. Pa se u skladu sa tim npr. jak i glasan glas može povezati sa osobom koja je agresivna, dramatična, odlučna, ili se može povezati kao posljedica bijesa, otvorenosti govornika ili društvene superiornosti. Tih glas se povezuje sa sasvim suprotnim osobinama kao što su nesigurnost kod govornika, zatvorenost ili društvena podređenost govornika ili označava tugu, smirenost ili strah. (Škarić, 1988).

Ton glasa je ponajprije uvjetovan prirodnom zadanošću i glasovnim mogućnostima osobe. (Apel, 2003). Ton glasa ili intonacija označava stav govornika prema slušatelju i može biti vrlo različit, od prisnog, punog poštovanja, do ironičnog i podrugljivog tona (Mlinac, 2010). Visoki glas može djelovati prodornije i poticajnije, ali ponekad i smiješno, dok dublji glas može djelovati smirenije i uvjerljivije. Čovjek treningom može donekle utjecati na visinu glasa, ali je ne može posve proijeniti.

Prema (Škarić, 2000.) postoje dvije vrste boje, a to su statična, tzv. Boja u užem smislu koja proizlazi iz oblika i sastava spektra i dinamična, boja u širem smislu koja ovisi o promjenama zvuka u vremenu, o osebnosti individualnog izgovora, o tome je li govor staccato ili legato, o modulacijama (tremolo ili vibrato), o odnosu govora prema ritmu, o odnosu jakosti između samoglasnika i suglasnika te o odnosu jakosti

između naglašenih i nenaglašenih djelova. Boja glasa može stvoriti sliku o inteligenciji čovjeka, sociološkim osobinama govornika, npr. stupnju naobrazbe, pripadnosti društvenome sloju, vrsti zanimanja i sl. (Škarić, 1988).

U literaturi intonacija se naziva (jezični) „ritam“ ili rečenični ritam, a označava melodijsku liniju rečenice koja predočuje kretanje tonova i na taj način pomaže slušaocu u pravilnom razumijevanju poruke. Za jezično oblikovanje vrijedi „ritam“, a označava raščlambu jezičnog tijeka, osobito zgusnutog pravilnom, harmoničnom, izmjenom dugih i kratkih, naglašenih i nenaglašenih slogova, stankama i jezičnom melodijom. (Apel, 2003).

Pauze ili stanke su prekidi u govoru. One moraju biti primjerene i vremenski odmjerene, a upotrebljavaju se planski tako da se poveća napetost ili da se privuče pozornost djece prije dijela teksta koji želimo istaknuti. Pravilno upotrebjene pauze pridonose razbijanju monotonije i skretanju pažnje na važne dijelove. Preduge pauze pridonose prekidu pažnje učenika i skreću pozornost na govornikovu nepripremljenost te odaju nesigurnost, dok kratke pauze nemaju željeni učinak.

3.3 Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije

Pod ekstralingvističke znakove neverbalne komunikacije ubrajamo veliku skupinu znakova koja se dijeli na kinezičke (dinamične) i proksemičke (statične) znakove. Kinezički znakovi počivaju na pokretanju mišića raznih djelova tijela (ili tijela u cjelini), dok se proksemički znakovi zasnivaju na razdaljini i prostornim odnosima sudionika u komunikaciji.

Kad promatramo podijelu unutar navedenih skupina ekstralingvističkih znakova, postoji i podjela na nekoliko manjih podskupina. U Kinezičke znakove spadaju pokreti lica (facijalna ekspresija i usmjeravanje pogleda), pokreti pojedinih dijelova tijela (ruke, nogu, glave), držanje tijela u cjelini te geste (sustavi više raznih tjelesnih pokreta). Dok u proksemične znakove ubrajamo fizičku blizinu, prostor i raspored te teritorijalno ponašanje. Osim navedenih znakova koji spadaju u skupinu ekstralingvističkih znakova neverbalne komunikacije, postoje znakovi koji ne spadaju niti u proksemičke niti u kinezičke znakove. To su posebne vrste

ekstralingvističkih znakova koje čine tjelesni dodir (rukovanje, tapšanje po ramenu), izgled (način odijevanja i dotjerivanja), karakterističan način obavljanja radnje (rukopis, hod) i miris. (Rot, 2002).

Odgojitelji i djeca nerijetko imaju više povjerenja u znakove kretnji tijela nego u vrebalsku komunikaciju pa su zbog toga ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije vrlo važni odgojitelju. (Rot, 2002).

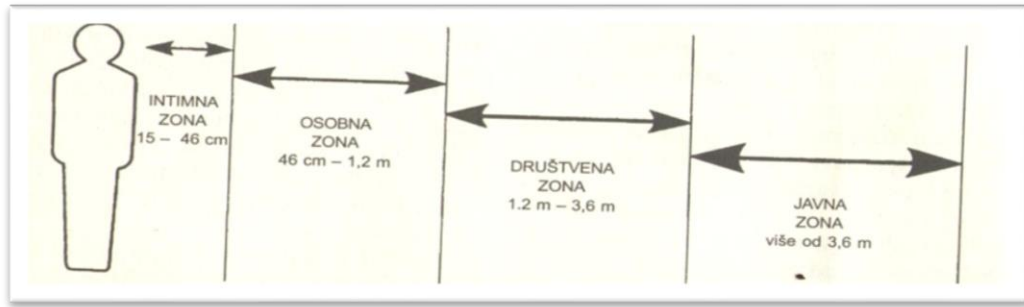
3.3.1 Proksemički (statični) znakovi neverbalne komunikacije

Ljudi su još od davnina definirani kao društvena bića, kojima je za opstanak potrebna interakcija sa drugim ljudima. Kako se sva ljudska aktivnost, pa tako i komunikacijska odvija u prostoru, ne čudi što je treća velika grupa neverbalnih znakova nazvana proksemičkim (lat. Proximus – najbliži). Rot dijeli proksemične znakove na tri vrste:

- Fizička udaljenost između sudionika komunikacije;
- Položaj koji sudionici komunikacije zauzimaju jedan prema drugome;
- Teritorijalno ponašanje, tj. subjektivni odnos individue prema prostoru u kojem djeluje i prema osobama u tom prostoru. (Rot,2002).

Škarić (2008.) navodi četiri kategorije sugovorničke udaljenosti Edwarda Halla, a to su intimni, osobni, socijalni i javni prostor. Razlike među prostorima prepoznaju se i izrečeni su u centimetrima ili metrima. Autor navodi da je intiman prostor zapravo između 15 i 45 cm, a sudionici su najčešće članovi obitelji, bliski prijatelji, zaljubljeni i sl. Pod osobnim prostorom podrazumijeva se od 45 do 120 cm u kojemu komuniciramo s prijateljima. Socijalni prostor je pak prostor u kojem se sugovornici nalaze na udaljenosti 1,2 m do 3,5 m, a u taj prostor ulaze širi krugovi ljudi poput kolega, poznanika ili nepoznatih ljudi. Posljednju kategoriju čini javni prostor koji podrazumijeva udaljenost veću od 3,5 m, a odnosi se na veći auditorij poput onoga na javnim skupovima ili konferencijama.

Slika 2.

Zona razmaka. (Pease, 2002).

I kada komunikacija nije namjerna ljudi svejedno primaju poruke preko neverbalnih formi ponašanja, pa se tako i kada nema govora ljudi mogu poslužiti položajem tijela, izrazom lica ili odjećom kako bi dobili dojam o nečijoj ulozi, osobnosti ili namjerama te emocionalnom stanju. Autor navodi brojne položaje tijela koji imaju mnoštvo različitih značenja i dijele se ovisno o dijelu tijela. Svaki položaj određenog dijela tijela predstavlja određeno ponašanje, mišljenje, znak odnosno signal tj. sveukupnu komunikaciji. Pa tako možemo promatrati položaj tijela ovisno o kretnji dlanovima, gestama šakom ili rukom, kretnjama ruku, kretnje nogu, signalima pogledom, te različitim položajima ostalih dijelova tijela koji utječu na govor tijela. (Pease,2002). Pa tako npr. imamo općeprihvaćen pokret tijela u kojem sudionik komunikacije stavlja tijelo u položaj da sliježe ramenima. Slika 3. označuje ili da osoba ne zna ili ne razumije o čemu se govori. Ta kretnja je složena, a ima tri glavna dijela: izloženi dlanovi, uzdignuta i skupljena ramena i podignute obrve. Kada govorimo o djeci, a kao što je vidljivo na slici 4. takva radnja imala bi isto značenje.

Slika 3.

Odrastao čovjek sliježe ramenima

(Pease, 2002).

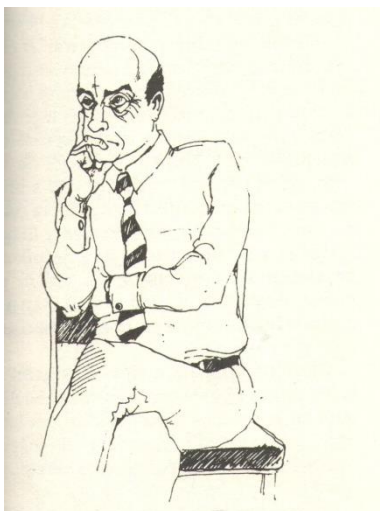
Slika 4.

Dijete sliježe ramenima

(Knapp i Hall, 2010).

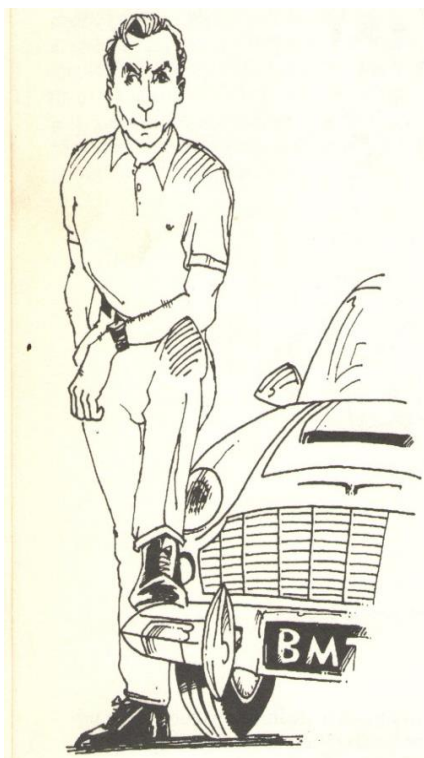
Slika 5. Poza kritičkog rasuđivanja (Pease, 2002).

Slika 5. pokazuje uobičajenu skupinu kretnji za položaj kritičkog rasuđivanja. To je zapravo položaj tijela do kojeg dolazimo kretnjom rukom do lica, s kažiprstom uprtim u obraz, dok srednji prst prekriva usta, a palac podržava bradu. Dokaz da ovakav sudionik komunikacije pažljivo sluša ogleda se u tomu da su noge tijelesno prekrížene preko bedara, ruka prebačena preko tijela (obrambeno raspoloženje) i da su mu brada i glava spuštene (odbojnost). Čitajući takav govor tijela, rekli bismo da bi osoba zapravo verbalno izgovorila: „Ne sviđa mi se što govorite i ne slažem se s vama.“

Teritorijalno ponašanje je takvo da sa njim jasno do znanja dajemo drugim sudionicima komunikacije da je nešto naše, ili iskazujemo ponos prema nečemu što posjedujemo. (Pease, 2002).

Slika 6. Kretnja ponosnog vlasnika (Pease, 2002).

Npr. Slika 6. pokazuje nam kako naslanjanje na druge ljude ili predmete možemo primjeniti kao sredstvo prevlasti ili zaplašivanja kada predmet za kojim posežemo pripada nekome drugome. Ukoliko nam prijatelj dobije novi automobil ili bilo što novo što mu pripada, neizbježno će otkriti kako se on priklanja novostečenom vlasništvu na način da stavlja nogu na nj prilikom slikanja ili preko onoga što je sada njegovo. Na taj način vlasništvo postaje produžetak njegova tijela i tako drugima pokazuje da to pripada samo njemu. (Pease, 2002).

3.3.2 Kinezički (dinamični) znakovi neverbalne komunikacije

Od (Grč. riječi kinesis – kretanje) proizlaze i kinezički znakovi, a nazvani su ovim imenom jer je njihovo glavno obilježje kretanje, kako pojedinih dijelova tijela tako i tijela u cjelini. Ova kategorija neverbalnih znakova vjerojatno je najraznovrsnija pa zbog toga razlikujemo nekoliko vrsta, neki autori je nazivaju i dinamičnom skupinom, a to su:

- Pokreti lica (facijalna ekspresija, i u okviru nje usmjerenost pogleda);
- Pokreti pojedinih dijelova tijela – prstiju, ruku, nogu, glave;
- Držanje tijela u cjelini;
- Geste (sustavi više raznih tjelesnih pokreta)

(Rot, 2002).

Govor tijela ili kinezika predstavlja širok spektar neverbalnih znakova. Zapravo govor tijela predstavlja oblik neverbalne komunikacije koji je jedan od najviše proučavanijih, a i sam se pojam od strane laika smatra kao sinonimom neverbalne komunikacije. (Rot, 2002).

Kao što smo ranije naveli pričajući o pojmu govora tijela ili skraćenom terminu kinezika, misli se na slijedeće znakove neverbalne komunikacije:

3.2.2.0. *Pokreti lica*

Lice predstavlja najekspresivniji dio tijela i važan kanal neverbalne komunikacije, mnogo je dijelova tijela koji svojim pomakom odaju emocije, stavove, fizičko i psihičko stanje osobe. Iako lice koristimo u širokom spektru socijalnih situacija određeni pokreti mogu se tumačiti zasebno s velikom točnošću. Kada govorimo o facijalnoj ekspresiji promatrat ćemo oči i dio oko očiju, usta, obrve, očni kapci, nos, boja i zategnutost kože lica, kao i lice u cjelini. Navedene osobine, uglavnom rezultiraju raznim pokretima lica u statičnim situacijama bez obzira na verbalnu komunikaciju. Točnost ocjenjivanja emocija na osnovu izraza lica znatno je veća od točnosti zaključivanja o osobinama ličnosti.

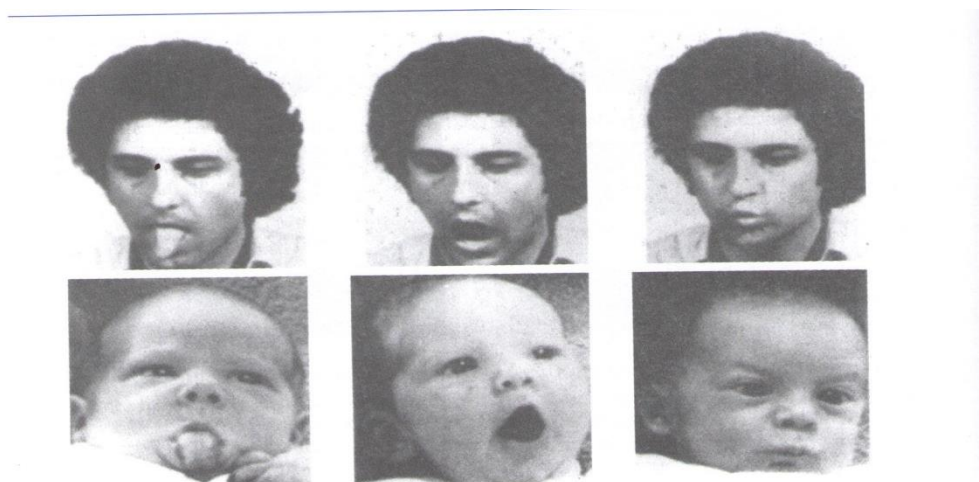
„Neka istraživanja su pokazala da imamo barem osam različitih položaja obrva i čela, osam položaja očiju i kapaka, te deset položaja različitih mišića lica. Kombinacija pokreta različitih mišića dovodi do broja od čak 7000 različitih izraza“ (Miljković i Rijavec, 2002, str. 32)

Facijalna ekspresija

Uz lice usko su vezane emocije, zapravo pravi način za pokazati emocije je putem izraza lica. Paul Ekman utvrdio je da emocije za koje postoji univerzalni izraz u različitim kulturama, se jednako prepoznaju i izražavaju a to su emocije: sreće, straha, tuge, gnjeva, iznenađenja i gađenja. (Rosenwein, 2015).

Prema (Hall i Knapp, 2010.) u djece oponašanje izraza lica ili imitacija ističe kompleksnu isprepletenost biologije i socijalizacije u razvoju ekspresije. Rana sposobnost oponašanja izraza drugih ili je naslijeđena ili u konačnici ima ulogu u razvoju različitih facijalnih izraza.

Slika 7.

Uzorci fotografija djece od 2-3 mjeseca koja oponašaju ponašanja odraslih (Hall i Knapp, 2010).

Slika 7. pokazuje nam istraživanje autora Meltzoff i Moore koji su demonstrirali imitaciju djece u dobi od 12 do 21 dan, koja su oponašala odrasle koji su izvodili određene radnje. Plaženje jezika, otvaranje usta i pućenje usana. Tvrdnja autora je ta da se djeca rađaju sa sposobnošću korištenja onim što nazivaju „intermodalnim ekvivalentnostima“, što znači da je dijete sposobno koristiti se „ekvivalencijom između viđenog i izvedenog postupka kao glavnu osnovu za generiranje odgovarajućeg ponašanja“. Što govori da su projekcija i produkcija usko vezane i posredovane zajedničkim reprezentacijskim sustavom od rođenja.

Slike 8. i 9. prikazuju istraživanje studije (Field, Woodson, Greenberg Cohen, 1982.) koje su ispitivale oponašanje specifičnih facijalnih izraza emocija u djece od dva dana, ovo istraživanje podržava ono koje su dobili Meltzoff i Moore i pokazuju da djeca dolaze u svoju društvenu sredinu s sposobnostima razlikovanja i oponašanja facijalnih izraza sreće, tuge i iznenađenja. (Hall i Knapp, 2010) .

Slika 8.

Slika 9.

Uzorci fotografija sretnog, tužnog i iznenađenog izraza modela i odgovarajućih izraza djeteta.(Knapp i Hall, 2010).

Usmjeravanje pogleda

Postoje vrlo jasna pravila u području promatranja ljudi i načina na koji se gledaju. U svijetu su neka od tih pravila univerzalna, a ona su: vremenski dugi pogled smatra se kao uvredljiv ili prijeteći, kada nekog ne gledamo uopće u oči podrazumijeva se da smo nepristojni, neiskreni ili stidljivi, a ukoliko spuštamo pogled obično se to tumači kao znak popuštanja i sl. (Miljković i Rijavec, 2002).

Najizraženije i dominantno mjesto na licu imaju oči, i one u smislu komunikacije zaista i jesu ogledalo duše. Oči su žarišna točka na tijelu osobe, a zjenice rade neovisno o njemu. Kada izgovorimo frazu „Ima velike dječje oči.“ Ili „Njezin pogled obećava.“ nesvjesno mislimo na zjenice od određene osobe ili djeteta ili na njegovo ili njezino ponašanje dok nas gleda. (Pease, 2002). Uspostavljanje kontakta očima između odgojitelja i djeteta vrlo je značajna, i to višestuko. Promatranjem djeteta,

odgojitelj je u stanju utvrditi da li ga dijete sluša, pokazuju li zainteresiranost i kakva je njihova reakcija na primljenu poruku.

Male bebe i djeca imaju veće zjenice nego odrasli i njihove se zjenice stalno šire u prisutnosti odraslih, u nastojanju da privuku što je moguće veću i neprekinutu pažnju. (Pease, 2002).

Najčešći signali očima djece rane i predškolske dobi su: brzi pokreti očima, krut pogled, skrivajući pogled, zatvorene oči, bočni pogled ili oči širom otvorene.

Slika 10.

Dječiji signali očima (<https://probaway.wordpress.com>)

Kada djeca tijekom aktivnosti sjede u krugu, to im omogućuje bolju komunikaciju očima i bolje se osjećaju. Signali koje dijete upućuje očima vrlo su pouzdan pokazatelj njihovog emocionalnog stanja. Vrlo su važni u pedagoškoj komunikaciji i stoga je vrlo važno da ih odgajatelj i roditelj promatraju i prepoznaju. Izrazi lica pa tako i očiju nemoraju nužno otkriti emocionalno stanje osobe, ali ipak pomoću njih je moguće pratiti kognitivno ili emocionalno stanje djeteta, njihove stavove prema određenim pitanjima ili pak zainteresiranost za nekakvu aktivnost. (Kopas Vukašinić, 2009).

3.2.2.1. Pokreti pojedinih dijelova tijela

Kretnje su od svih nevebalnih znakova namjanje pod našom svjesnom kontrolom, pa baš zbog toga najtočnije pokazuju naše osjećaje. (Miljković i Rijavec, 2002).

Prilikom proučavanja govora tijela najteža pogreška koju mladi početnici mogu napraviti jest da jednu gestu tumače neovisno o drugim kretnjama ili okolnostima u kojima je učinjena. (Pease, 2002).

„Poput svakog drugog govora i govor tijela sastoji se od riječi, rečenica i interpunkcijskih znakova. Svaka kretnja je riječ, a riječ može imati različita značenja. Tek kad riječ stavite u rečenicu zajedno s drugim riječima, kadri ste u potpunosti razumijeti njihovo značenje.“ (Pease, 2002, str 14).

Pa tako npr. kada se dijete češe po glavi može imati više značenja: perut, nesigurnost, znojenje ili čak buhe, laž ili zaboravitost. Autor Pease u svojoj knjizi „Govor tijela“ spominje mnogo dijelova tijela koji zasebno imaju preneseno neverbalno značenje i objašnjava njihovo značenje. Pa tako npr. svakodnevnim promatranjem djeteta i njihovih neverbalnih znakova, a tako i odraslih osoba može naučiti da kretnja prekrivanja usta postaje sve profinjenija u zrelijoj dobi osobe. Kod odrasle osobe koja laže možemo primjetiti da rukom prekriva usta i tako pokušava spriječiti lažljive riječi, ali u posljednji trenutak ruka se povlači s obraza i dotiče nos (*slika 13.*), a ta kretnja predstavlja otmjeniju kretnju prekrivanja usta koju smo radili i u djetinjstvu (*slika 12.*). Tako zaključujemo da ćemo lakše uhvatiti dijete u laži nego odraslu osobu, pošto su kretnje puno otvorenije i izraženije. Isto tako kod djece ćemo lakše prepoznati i ostale neverbalne znakove upućene pokretima pojedinih dijelova tijela.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

Tinejdžer izgovara laž

Dijete izgovara laž

Odrastao čovjek laže

(Pease, 2002).

3.2.2.2. *Geste – sustav više raznih tjelesnih pokreta.*

(Noth, 2004.) svaki svjesni ili nesvjesni pokret tijela, osim vokalizacije, a kojim nekome nešto priopćavamo je gesta odnosno tjelesna radnja nejezične naravi s namjerom da se izrazi.

Sa uzrastom djeca upotrebljavaju neke geste više, a neke manje. Postoje tri vrste gesta, a to su :

1. Geste koje dijete upotrebljava radi pokazivanja predmeta ili mjesta kao npr. „ovo“, „preko“, „ono“.
2. Pantomimičke geste koje služe kako bi se nekog ili nešto oponašalo.
3. Pokreti ruku ili šake – „semantičke ili rekcijske informacije“

Kada govorimo o slikovitim gestama koje dijete koristi, možemo reći da se one s vremenom mijenjaju na način da ih mlađa djeca pretvaraju u pantomimu, dijete istovremeno opisuje i glumi događaje (npr. dijete opisujući pokrete okreće se oko sebe kao da slijedi predmet pogledom. (S. Neill, 1994).

Postoje dvije vrste gesta koje se klasificiraju prema tomu kako je gesta povezana s govorom, pa tako imamo :

- *Geste neovisne o govoru* - ove geste se još nazivaju amblemima ili autonomnim gestama, to su zapravo geste koje imaju izravan verbalni prijevod, a neverbalne su aktivnosti. Neke od ovih gesta djeca su sposobna dekodirati do treće godine života, a ta se sposobnost povećava u dramatičnom razmjeru sve do 5. godine. U ovim godinama djeca zapravo uspjevaju dekodirati i razumijeti više gesti neovisnih o govoru nego što ih usitinu upotrebljavaju u svojim interakcijama, a što kazuje jedno istraživanje koje je provedeno nad četverogodišnjom djecom. Djeca te dobi uspješna su točno dekodirati ambleme za „Neću to slušati“, „Da“, „Ne“, „Doviđenja“, „Tišina“, „Dođi ovamo“, „Dvoje“, „Šaljem poljubac“, „Idem spavati“ i „Neću to napraviti“. Ukoliko djeca ove dobi dobiju dodatnu podršku i poticanje od strane svojih skrbnika, bez problema bi naučila upotrebljavati između 10 i 69 znakova za neverbalnu komunikaciju (Hall i Knapp, 2010).
- *Geste povezane s govorom* – ove geste nazivaju se još i ilustratori i one su izravno popraćene govorom. U procesu komunikacije one nam pomažu na način da nam kada ne možemo ili ne želimo govoriti one zamjenjuju naš govor, reguliraju dvosmjerni tijek interakcije, uspostavljaju i održavaju pozornost, pomažu učiti naš govor pamtljivijim i daju nam naglasak. Učestalije su kada se sudionici u komunikaciji mogu direktno vidjeti, za razliku od razgovora putem telefona. Istraživanjem je ustanovljeno da su

geste povezane s govorom odnosno razni pokreti glave, ruke, lakta, kukova i nogu dojenčadi u dobi od 12 sati odgovarali ritmu ljudskog glasa. Međutim, kada je dojenčad bila izložena isprekidanom govoru ili zvucima lupkanja, ritmični obrazac nije uočen. Ako se ovi nalazi pokazuju valjanima, to bi značilo da je novorođenče sudjelovalo i postavilo temelje za različite lingvističke oblike i strukture mnogo prije formalnog početka učenja jezika. (Hall i Knapp, 2010).

Djeca se poučavaju uljudnom ponašanju još od najranijeg djetinjstva: koje su geste društveno prihvaćene, a koje nisu tj. koje su pokazatelj neuljudnosti kao npr. (pokazivanje uperenim kažiprstom, naslanjanje laktova na stol itd.) (Marot, 2005)

3.2.2.3. *Držanje tijela u cjelini*

Držanje tijela se često proučava zajedno sa ostali neverbalnim signalima, zbog toga kako bismo odredili stupanj pažnje ili sudjelovanja osobe ili djeteta u određenoj aktivnosti, status u odnosu na odgojitelja ili drugu osobu sa kojom stupa u interakciju ili pak stupanj u kojem se on određenoj osobi sviđa. Držanje tijela može nam biti dobar pokazatelj emocionalnog stanja djece, pa tako npr. ukoliko dijete ima klonulo držanje to ćemo povezati sa ukočenošću ili pak tugom, dok napeto držanje nam može kazivati djetetovu srdžbu. (Hall i Knapp, 2010). Djeca zapravo imitiraju sve oko sebe, pa tako i nesvjesno imitiraju držanje tijela i pokrete odraslih i uvrštavaju ih u svoje pokrete. Rukama na bokovima se služi majka kada zauzima stav prijetnje, isto tako djeca se obično služe ovim držanjem tijela kako bi ispala veća i opasnija kada upućuju prijetnju. Na slici 14. prikazano nam je takvo držanje tijela kojemu je karakteristično da je brada izbočena naprijed kako bi pokazala fokus, usta su širom otvorena da se vide zubi, baš kao kod životinja kada kreću u napada. (Pease, 2002).

Slika 14 Držanje tijela djeteta – upućivanje prijetnje. (<https://www.dreamstime.com>).

4. INTERKACIJSKO – KOMUNIKACIJSKI ODNOS ODGOJITELJA I DJETETA RANE I PREDŠKOLSKE DOBI

4.2. Uloga odgojitelja u razvoju kvalitetnog interakcijsko – komunikacijskog odnosa sa djetetom rane i predškolske dobi

Kada se radi o odgoju djece onda su to ponajprije odnosi, komunikacijski i drugi procesi koji su usmjereni na uspješno zadovoljavanje svih potreba u jednom prostoru, na učenje i to ne samo kognitivno, već i doživljajno, na humane odnose sudionika i na uspješne procese komunikacija. Vrtić tj. odgojitelj danas može sudjelovati u životu predškolskog djeteta i njegove obitelji i upravo zbog toga uloga vrtića već dugo nije „čuvalište“, već, zajedno s obitelji, mjesto koje potiče uspješno socijalno učenje djeteta. Iskoristiti tu mogućnost u formiranju stručnjaka koji će djelovati u odgojnom procesu vrlo je bitno, jer svijet koji dijete otkriva i izgrađuje sadrži vrlo apstraktne koncepte, kao što su moral i pravda, proteže se u povijest i budućnost, putuje prostorima i kulturama. Znano je da su informacije koje pomažu da taj svoj svijet izgradi posredovanje od drugih ljudi, a među najvažnijima jesu vrtićki stručnjaci. Komunikaciju u pravilu ne izmišljamo, nego je učimo i usvajamo s drugim ljudima. Stručnjak u odgojnoj praksi, a naročito odgojitelj, treba znati kako predstaviti sebe, kako se ponašati u skladu sa vlastitim vrijednostima te profesionalnim pristupom, znanjima i vještinama. Profesionalnom identitetu stručnjaka odgojne prakse predškolskog odgoja pristupa se kao cjelini sastavljenoj od znanja, vještina i osobnosti. S ciljem da znanja i vještine budu kongruentne s osobnošću stručnjaka, birana su ona znanja i vještine koje pripadaju u prostoru definiranim teorijskim okvirom, a omogućuju promjene i na razini osobnosti. Tako su nova znanja, koja je edukacija donijela i za koja se očekivalo da će postati posrednik i u korištenju postojećih znanja, bila znanja o: značenju i mehanizmima percepcije i samopercepcije, verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji, značenju ponašanja za komunikaciju i zadovoljavanje potreba. (Bašić i sur., 1994).

Interakcija i komunikacija je dvosmjerna i uvažavajuća, prirodna, uz uvažavanje djetetove osobnosti. Velika je važnost interakcije dijete-dijete i dijete odgojitelj. „Sadržaj interakcije između odgojitelja, učitelja i djeteta trebao bi uglavnom biti

povezan s aktivnostima, učenjem, istaživanjem i zajedničkim planovima“ (Katz i McClellan, 1999).

Dijete se u vrtići mora osjećati sigurno, a odgojitelj treba biti čvrst, strpljiv i dosljedan i trebao bi usmjeravati dijete te mu otvoreno reći kada ne odobrava njegovo ponašanje. Dijete treba steći povjerenje u odgojitelja jer upravo to povjerenje je bitno kako bi se dijete moglo obratiti za ostale savjete i pokazati odgojitelju koliko ga cijeni, a i odgojitelj će to cijiniti. U samom procesu interakcije odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi vrlo su bitne sljedeće odgojiteljeve osobine, a to su:

- Zadovoljenje djetetovih osnovnih potreba (potreba za kretanjem i slobodom, ljubavlju i zabavom)
- Mora dobro znati procijeniti svu djecu, kao i djecu sa specifičnim potrebama (daroita djeca ili djeca sa poteškoćama u razvoju)
- Odgojitelj mora biti nenametljiv, opušten, fleksibilan i sposoban
- Mora imati određene vještine, sposobnosti, znanja i iskustva voditelja za grupni rad
- Uz obitelj odgojitelj mora poticati, usmjeravati, pratiti djecu, istražvati zajedno sa njima, poštovati njihove želje i potrebe, te djetetovu samostalnost.

Kompetentan odgojitelj trebao bi kreirati i planirati poticaje, materijale, okruženje i aktivnosti te oblikovati prostor u kojem djeca svakodnevno borave u skladu sa individualnim potrebama svakog djeteta iz svoje skupine. Slušajući i prateći njihove potrebe poboljšat će i svoju komunikaciju sa njima. (Vivodinac, 2008).

Svakodnevna interakcija odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi obogaćuje njihov odnos pa je odgojitelj taj koji mora znati kako poticati odgoj djece.

4.3. Dinamični znakovi neverbalne komunikacije u interakcijsko – komunikacijskom procesu odgojitelja i djeteta rane i predškolske dobi

Djeca često koriste neverbalne signale kako bi izrazila svoje želje, potrebe i svakodnevne emocije. U grupi vršnjaka djeca izražavaju svoje nezadovoljstvo, zadovoljstvo ili potrebe i potencijale na način da koriste neverbalne signale koje ostali vršnjaci, kao i odrasli trebaju znati „Pročitati“. Najčešći signal koje djeca daju su signali očima, ali i pokreti tijela. Zatvorene oči, mršteći pogled i podignute obrve, kao i dodirivanje stopala, pucketanje prstima neki su od najčešćih neverbalnih signala koji otkrivaju emocionalno stanje djeteta. (Kopas Vukašinović, 2009).

Također vrlo bitno je da tijekom interakcije sa djetetom odgojitelj, a tako i roditelj promatraju djetetove oči koje su vrlo pouzdan pokazatelj emocionalnog stanja djeteta, te su zbog toga vrlo važne u pedagoškoj komunikaciji s djecom. Zbog toga je vrlo važno pravilno tumačenje te prepoznavanje izražavanja superiornosti, neslaganja ili slaganja, straha, zbunjenosti, iznenađenja ili pak prešućivanja pojedinih činjenica. Osim očiju, odgojitelj bi trebao promatrati djetetovo lice i u sklopu njega usne jer upravo oni su jedni od velikih pokazatelja djetetovog kognitivnog, ali i emocionalnog stanja. Zatim pokret, on predstavlja još jedan od dominantnih neverbalnih alata u grupnoj komunikaciji, a ima i važnu ulogu u pedagoškoj interakciji djeteta kako sa vršnjacima tako i sa odraslim osobama. Prateći pokrete djeteta u grupi možemo otkriti njegov položaj u skupini, a isto tako pokretom tijela dijete otkriva svoju nervozu ili smirenost. U isto vrijeme pokreti pokazuju i na društveni status djeteta, da li je dijete određeni vođa grupe, ili pak odbačen od grupe. Stoga je kretanje, kao neverbalni signal neophodan za praćenje, a isto tako ima i ulogu podupiranja razvoja djeteta od najranije dobi njegova djetinjstva. Dijete uči oponašajući uzorke. Što podrazumijeva imitaciju, identifikaciju i učenje uloga, oni često imitiraju pokrete odraslih i igraju drugačije uloge za predstavljanje situacije u koje prepoznaju u svijetu odraslih. Dodirivanje drugih također je važan neverbalni signal u pedagoškom komunikacijsko – interakcijskom odnosu – oblik taktilne međuljudske komunikacije. Dodirom dijete izražava svoje potrebe vezane uz drugu djecu u grupi. Dodir može biti namjeran ili nenamjeran, prijateljski i ne prijateljski.

Osim dodira dijete koristi i karakteristične tonove glasa, a to je para-govor, on ne spada u dinamične znakove neverbalne komunikacije, ali je isto tako vrlo specifičan

oblik neverbalne komunikacije i odličan pokazatelj raspoloženja djeteta i razinu razvoja vlastitog samopouzdanja. Također ne treba zanemariti skiciranje, crtanje i slikanje kao jedan od oblika neverbalne komunikacije. To je na način na koji dijete izražava kreativni potencijal, ali i svoja emocionalna stanja. (Kopas Vukašinić, 2009).

Dinamične znakove neverbalne komunikacije djeca najbolje pokazuju u igri, kroz igru sudjeluju u interakcijsko – komunikacijskom odnosu kako sa svojim vršnjacima, tako i sa odgojiteljima. Budući da su mogućnosti neverbalne komunikacije mnoge, te budući da postoje brojni dinamični znakovi neverbalne komunikacije, uloga i dužnost odgojitelja je da prati ponašanje djeteta i prepoznanje neverbalne signale, pomaže i podržava svako dijete u svakodnevnim aktivnostima.

Praćenje neverbalnih signala zahtijeva trajno usavršavanje. Praćenje i razumijevanje neverbalnih signala od velike je važnosti upravo zbog svih ovih prethodno navedenih značenja neverbalnih znakova koji odgojitelju mogu dati uvid u kognitivni i emocionalni razvoj djeteta, može mu odati sve one osjećaje koje dijete pokušava sakriti ili se možda boji reći, odaje djetetove namjere, potrebe i stavove. (Kopas Vukašinić, 2009).

Poznavanje i razumijevanje dinamičnih znakova neverbalne komunikacije djeteta ili djetetov govor tijela nit je vodilja koja pomaže odgojatelj da postane savršen refleksivn praktičar i uspješan odgojitelj, roditelj, ali i prijatelj djeteta koji će moći razumijeti i uskladiti djetetove želje sa njegovim potrebama.

5. ZAKLJUČAK

Neverbalna komunikacija je zapravo način komuniciranja u kojemu ljudi mogu mnogo toga reći, a da ne izgovore niti jednu riječ. Proučavajući literaturu o neverbalnoj komunikaciji i njezinim znakovima tj. simbolima, a posebno usmjeravajući pažnju na područje kinezičkih odnosno dinamičkih znakova neverbalne komunikacije koji spadaju pod najvažniju podskupinu eksternalističkih neverbalnih znakova shvaćam koliko su oni bitni i koliko ih je zapravo teško razumijeti. "Govor tijela" je svijet koji je zaseban i koji je poseban, razumijeti govor tijela i prepoznati ga kod djece predstavlja jedan veliki uspjeh za razvoj komunikacije između odgojitelja i djece. Dinamični znakovi neverbalne komunikacije ubrajaju razne pokrete lica, tijela i mnogobrojne geste, svaki od njih predstavlja različitu misao, želju, potrebu ili namjeru djeteta. Da bi ih razumijeli i znali „pročitati“ potrebno je jako puno truda i jako puno promatranja i pozornosti usmjerene na dijete. Iako su riječi te koje predstavljaju oblik komunikacije koji svi smatraju najzastupljenijim, shvatila sam da su oni samo mali dio onoga što nam dijete kaže. Mnogo veći dio djetetovog razmišljanja i emocionalnog te kognitivnog stanja možemo pročitati upravo iz neverbalnih znakova kojima se služi i kojima nam daje naslutiti što je u njegovoj glavici.

Kroz svu ispod navedenu literaturu spoznala sam iznimnu važnost neverbalne komunikacije odnosno dinamičnih znakova koji čine njezin veliki dio. Shvatila sam da bez takvog oblika komunikacije nikada u potpunosti ne bismo ostavili pravilan i potpuni interakcijsko – komunikacijski odnos sa djecom kao odgojitelji, roditelji te uža ili šira zajednica djetetovog okruženja. Smatram da bi se svakodnevno trebali usavršavati i učiti prepoznavati kako dinamične, tako i ostale neverbalne znakove komunikacije na svim njihovim područjima i na taj način osigurati sebi i djeci uspješan suživot, razvoj, razumijevanje i suradnju.

LITERATURA

1. Apel, H.J. (2003). *Predavanje, uvod u akademski oblik poučavanja*, Zagreb
2. Barbara H. Rosenwein, *Povijest emocija*, Historijski zbornik, 2015. Br. 2
3. Bašić J., Hudina, B., Koller-Trbović, N., Žižak, A. (1994). *Integralna metoda u radu s predškolskom djecom i njihovim roditeljima – priručnik*. Zagreb:Alinea
4. Bašić J., Koller –Trbović, N.Žižak, Ahudina, B., (2005). *Integralna metoda – priručnik za odgajatelje i stručne suradnike predškolskih ustanova* , drugo izdanje, Zagreb:Alinea
5. Katz, Lilian G., McClellan Diane E., (1999), *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*. Zagreb: Educa.
6. Kopas Vukašinović, E. (2009). *Noverbal signals used by preschool child*, Odgojne znanosti, vol. 11., br.1.
7. Mark L. Knapp, Judith A. Hall, (2010)., *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada Slap
8. Marot D., (2005). *Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji*, Flumensia.
9. Mlinac K. (2010). *Neverbalna komunikacija u vođenju televizijskih dnevnika*. Diplomski rad. Osijek: Filozofski fakultet
10. Neill S. (1994.), *Neverbalna komunikacija u razredu*, Zagreb.
11. Noth, W. (2004). *Priručnik semiotike*, CERES, Zagreb
12. Pease A. , (2002)., *Govor tijela – Kako misli drugih pročitati iz njihovih kretnji*. Zagreb: AGM
13. Pease A., Pease B. (2012). *Velika škola govora tijela*, Mozaik knjiga, Zagreb.
14. Rijavec M., Miljković D., (2002). *Neverbalna komunikacija* . Zagreb: IEP
15. Rot N. (2002). *Znakovi i značenja*. Beograd: Nolit
16. Škarić I. (1988). *U potrazi za izgubljenim govorom*. Zagreb: Školska knjiga
17. Škarić I. (2000). *Temeljici suvremenog govorništva*, Zagreb:Školska knjiga
18. Škarić I. (2002). *Temeljici suvremenog govorništva*, Zagreb: Školska knjiga
19. Zrilić S., (2010). *Kvaliteta komunikacije i socijalni odnosi u razredu*. Sveučilište u Zadru, odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja.

IZVORI S INTERNETA

1. Neverbalna komunikacija
http://hr.wikipedia.org/wiki/Neverbalna_komunikacija (05.09.2018.)
2. Neverbalna komunikacija: osnove persektive, 1. Izdanje.
<http://www.nakladaslap.com/public/docs/knjige/neverbalna%201.pdf>
(08.09.2018.)
3. Vivodinac, Ž. (2008). *Djeca suradnici*. Školski vjesnik: časopis za pedagojsku teoriju i praksu. <https://hrcak.srce.hr/168050> (08.09.2018.)

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Ja, Valentina Žalac, studentica III. godine Učiteljskog fakulteta – Sveučilište u Zagrebu, Odsjek za odgojiteljski studij u Petrinji, izjavljujem da sam ovaj završni rad izradila samostalno, uz pomoć mentora.

Valentina Žalac